

PUSKÁS JULIANNA

A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján

1. Az 1935. évi birtok- és üzemstatisztika¹

Magyarországon 1895-ben és 1935-ben végeztek olyan általános és részletes statisztikai adatgyűjtést, amelyeknek alapján a mezőgazdasági üzemek megoszlásáról és a haszonbérletek elterjedéséről számszerű adatokat ismerhetünk meg. A szerző „A földbérletek elterjedése Magyarországon a 19. század második felében”² c. munkájában az 1895. évi statisztikai felvétel adatai alapján kísérletet tett a földbérletek elterjedésének részletesebb elemzésére a XIX. század végén. A földbérletek történetének további vizsgálatához a XX. században a legrészletesebb adatokat az 1935. évi mezőgazdasági birtok- és üzemstatisztika nyújtja, mivel az első nagy általános statisztikai felvételt csak negyven év múltával ismételték meg. E második nagy statisztikai adatgyűjtés, a mezőgazdaság fontosabb üzemi adatainak (a gazdaságok megoszlása nagyságcsoportok, kezelési módok szerint, a gazdaságok élő és holt felszerelése stb.) számbavétele mellett, kiterjedt a birtokmegoszlás ismertetésére is.

Mezőgazdaságunk negyven év alatt megtett útját a két üzemstatisztika alapján, szám adatok tükrében pontosan értékelni azonban nem lehet, mivel a két

¹ Az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás eredményeit a Központi Statisztikai Hivatal a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatában hat kiadványban tette közzé. Ezek közül kettő, a 99. és a 102. sorszámú a földbirtokviszonyokról szól, s Magyarország első teljes földbirtokstatisztikáját nyújtja. Az előbbi törvényhatóságok és községek szerint közli az eredményeket, abban a több község határában fekvő birtokok tehát több egységgel szerepelnek. A kötet a földbirtokviszonyokat teljes részletességgel tárja fel, külön tárgyalva összes — szabad és korlátolt — forgalmukat. A 102. sz. kötet a földbirtokmegoszlást törvényhatóságokként összevontan közli. Ebben a birtoknagyság-csoportok nagyobb részletességgel szerepelnek, tehát a községi határok által több részre osztott birtokot is egybefoglalták. A 105. sz. kötet a mezőgazdaság főbb üzemi adatait mutatja ki, törvényhatóságok és községek szerint. A több község határára kiterjedő gazdaságok azonban ebben nincsenek összevona. E kötet tehát az 1895. évi első kötettel hasonlítható össze, de annál sok szempontból részletesebben tünteti fel az üzemi adatokat. Így pl. részletesen kimutatja, hogy a különböző nagyságú vegyes gazdaságok területéből mennyi a haszonbérlet terület stb.

A 112-es kötet közli a gazdaságok valóságos számát és területét és a többi üzemi adatot is nagyságcsoportonkénti részletezésben. Ebben éppúgy, mint az 1895. évi IV. kötetben a gazdaságoknak különböző községek határában, sőt különböző törvényhatóságok területén fekvő részei is össze vannak vonva. Itt is abban a törvényhatóságban mutatták ki a különböző törvényhatóságok területén fekvő gazdaságokat, melyben a gazdaság központja volt. A 100-as kötet az állatállományt, a gazdasági gépfelszerelést és a gyümölcsfa-állományt közli, törvényhatóságok és községek szerint.

Az 1895. évi üzemstatisztikai kötetből a közlegelők, az erdőgazdaságok, sőt egyéb területek is kimaradtak. A megfelelő 1935. évi kiadványban azonban ezek is befoglaltatnak az adatokban. Ez a körülmény azt eredményezte, hogy a megyékben, különösen az Alföldön, a terület jelentősen megemelkedett.

² *Puskás Julianna*: A földbérletek elterjedése Magyarországon a XIX. sz. második felében. Kandidátusi disszertáció kézirat 1963; A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon. (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján.) Történelmi Szemle 1959. 90—103. l.

felvétel adatainak statisztikai pontosságú összehasonlítása több oknál fogva lehetetlen. Lehetetlen egyrészt azért, mert közben a trianoni béke következtében az ország területe 49.05 millió kat. holdról 16.16 millió kat. holdra csökkent, és a vármegyei, sőt a járási határokat is megbontó területváltozás miatt a két összeírás adatainak módszeres összevetése igen nagy nehézségekbe ütközik. Másrészt nem azonos módszerrel ismételték meg az adatgyűjtést. Az 1895. évi üzemművelésből az önálló erdőgazdaságokat és a közlegelőket még kihagyták, az 1935. évi üzemművelésben azok is bentfoglaltatnak.

Így vizsgálódásunk elsősorban ismét csak arra irányulhat, hogy a negyven évvel későbbi mezőgazdaság üzemi és birtokmegoszlásának, a haszonbérletek elterjedtségének állóképét vizsgáljuk fel. Az összehasonlításról, a fejlődés útjánaka megrajzolásáról azonban nem kell teljesen lemondanunk. A két üzemművelés adatainak általános összehasonlítására, a fenti akadályok leküzdésére ugyanis már történt kísérlet,³ amelynek eredményei — bár korlátok között — a jelen munkában hasznosíthatók. Ha kiaknázzuk és kiegészítjük eredményeit az irodalmi források adataival, a változások mennyiségileg ugyan pontosan nem mérhetők, megmutatkoznak azonban a fejlődés vagy visszaesés tendenciái.

Elenzésünk módszere ismét az, hogy az országos általános adatok fokozatos bontásán keresztül kísérjük nyomon a gazdaságok megoszlását, a bérbeadott birtokokat, az azokon alakult bérleti gazdaságokat, s csak a részletes adatok ismeretése után vizsgáljuk fel és értékeljük a haszonbérletek elterjedését.

A lehetőségeken belül közben összevetjük az 1935. évi statisztikai adatokat a korábbi, 1925. és 1895. évi adatokkal, s így teszünk kísérletet arra, hogy az elért fejlődési szintet előzményeivel összefüggésben ábrázoljuk és értékeljük.

2. A gazdaságcsoportok aránya, átlagos nagysága]

1935-ben Magyarország mezőgazdaságában összesen 1 517 168 gazdaságot számláltak 16 033 045 kat. hold területtel. A gazdaságok száma és területe a főbb nagyságcsoportok szerint a 358. oldalon közölt arányokban oszlott meg.

A gazdaságok megoszlási arányai tehát 1935-ben is igen szélsőséges birtokmegoszlást tükröznek. Az összes gazdaságok 99.60%-a a gazdaságok területéből 61,10%-kal részesült, míg a másik oldalon a gazdaságoknak mindössze 0,60%-a rendelkezett a mezőgazdasági területnek 39,90%-ával. Bár az 1895. évi adatfelvétel óta eltelt negyven év alatt a gazdaságok számának és területének megoszlási arányai alapvetően nem változtak meg, azok módosulásai nem hagyhatók figyelmen kívül.

³ Dr. Kiss Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895—1935. Statisztikai tanulmány. Bpest. 1944. A szerző, hogy a két üzemművelés adatainak összevetési feltételeit megteremtse, a következő módszert alkalmazta: A feldolgozási mód eltéréseit azzal igyekezett kiküszöbölni, hogy az 1935. évi területi adatokból a 102. számú birtokstatisztikai kiadványban nagyságcsoportok szerint kimutatott középbirtokossági és volt úrbéres, továbbá a községi birtokok területeit nagyságcsoportok és művelési ágak szerint, törvényhatóságokként levonta az 1935. évi üzemművelés kötet megfelelő adataiból. Tíz vármegye területét nem befolyásolták az ország új határai. Ezek azonban nem elegendők ahhoz, hogy a tájegységek közti különbségek kidomborodjanak. A szerző tizenöt vármegyét vett összehasonlítás alapul: a dunántúli épen maradt négy vármegyéhez hozzákapcsolta Vas, Baranya, Zala vármegyét, az alföldi megyékhez Szabolcs vármegyét, az északi megyékhez Borsod megyét. Bár e megyék területe 1935-ben nem volt azonos az 1895. éviével, a területi változás birtokszerkezetüket lényegesen nem módosította. S mivel a változások érzékelhetése nem mennyiségi, hanem viszonyszámokkal történt, ha e megoldással minden hibalehetőséget nem is lehetett kiküszöbölni, csökken annak jelentősége, mert csak arányszámok összehasonlításáról van szó.

Gazdaságnagyságok ⁴	A gazdaságok	
	számból	összes területéből
	esett egyes nagyságcsoportokra % -ban	
Törpegazdaságok (5 kat. holdig)	69,4	9,9
Kisgazdaságokra (5—100 kat. holdig)	30,0	50,2
Középgazdaságokra (100—1000 kat. holdig)	0,5	15,3
Nagygazdaságokra (1000 kat. holdon felül) . .	0,1	24,6

1895-ben a törpegazdaságok csoportjába — az adott összehasonlítási területen — még az üzemek $\frac{3}{5}$ része tartozott (58,70%) és a területből 5,60%-kal részesültek. 1935-ben pedig az összes üzemeknek már $\frac{2}{3}$ része (69,40%) törpegazdaság, s az összes terület 9,90%-a tartozott hozzájuk. A többi gazdaságcsoport száma viszont csökkent. A kisgazdaságoké 400/0-ról 300/0-ra, a középgazdaságoké 1,00/0-ról 0,50/0-ra, a nagygazdaságoké 0,20/0-ról 0,10/0-ra. A közép- és a nagygazdaságok területe is csökkent (mégpedig 16,80/0-ról 15,30/0-ra és 38,10/0-ról 24,60/0-ra), a kisgazdaságok jelentős számbeli csökkenését pedig területi arányuk jelentős megnövekedése (39,50/0-ról 50,20/0-ra) kísérte.

A fenti számok tehát a gazdaságok megoszlási arányaiban a következő főbb módosulásokat tükrözik: a két statisztikai összeírás közt eltelt negyven év alatt az adott területen egyetlen gazdaságcsoport, a törpegazdaságok számaránya növekedett meg, mégpedig jelentős mértékben, míg az összes többi gazdaságcsoport számaránya csökkent. Az egyes gazdaságcsoportok területi arányát nézve, növekedett a törpegazdaságoké, bár korántsem olyan arányban mint a számuk, viszonylag legnagyobb mértékben növekedett a kisgazdaságoké, miközben számarányuk kisebb lett, a középgazdaságok területi aránya oly minimálisan csökkent, hogy azt szinte változatlanoknak tekinthetjük, jelentősen kisebb lett viszont a nagygazdaságok területi részesedése.

Országrészenként a gazdaságok megoszlásának arányai a következő különbségeket mutatják:

Országrészek ⁵	A gazdaságok							
	számból				összes területéből			
	esett a							
	törpe-	kis-	közép-	nagy-	törpe-	kis-	közép-	nagy-
birtokokra								
Dunántúl	64,2	35,3	0,4	0,1	9,2	45,5	11,6	33,7
Alföld	72,3	27,1	0,6	0,1	10,2	56,0	18,4	15,4
Észak	73,5	25,9	0,5	0,1	11,2	44,3	16,8	27,7

⁴ A gazdaságnagyságoknak e csoportosítását korántsem tartjuk elfogadhatónak az üzemnagyságok meghatározása céljából. E csoportosítások átvételére a statisztikai adatgyűjtés korlátai kényszerítettek bennünket.

⁵ A statisztika az 1935. évi adatgyűjtés során az országot három tájegységre osztotta: 1. Dunántúl, 2. Alföld, 3. Észak.

A törpe üzemek (5 kat. holdon aluliak) mindkét statisztikai felvétel idején a Dunántúlon voltak a leggyengébben és Északon a legerősebben képviselve. Az eltelt időszak alatt azonban a törpe üzemek szaporodása, azaz a birtokok szétforgácsolódása az Alföldön volt a legnagyobb mérvű. (Az Alföldön 59,9⁰/₀-ról 72,2⁰/₀-ra, a Dunántúlon 57,1⁰/₀-ról 64,2⁰/₀-ra, Északon pedig 61,8⁰/₀-ról 73,5⁰/₀-ra emelkedett a törpe üzemek száma.)

A kisüzemek (5—100 kat. hold) számaránya a Dunántúlon, területi aránya pedig az Alföldön a legmagasabb. Az alföldi kisüzemek átlagnagysága ugyanis nagyobb volt mint a dunántúliaké. A kisüzemek számaránya 1895 óta mindhárom tájegységben csökkent, területi arányuk viszont növekedett, még pedig ugyan-csak az Alföldön a legnagyobb mértékben (+ 14,6⁰/₀-kal, a Dunántúlon + 6,7⁰/₀-kal, Északon + 10⁰/₀-kal).

A középgazdaságok (100—1000 kat. hold) számarányát tekintve mindkét időpontban az Alföld állott első helyen, ahol a 100 kat. holdat csak csekély mértékben meghaladó nagy parasztbirtokok is növelték e kategória arányát. Legkedvezőtlenebb a középgazdaságok számaránya viszont a Dunántúlon. 1895 óta a közép gazdaságok számaránya mindhárom országrészben csökkent, területi részesedésük azonban a Dunántúlon emelkedett (+ 1,2⁰/₀-kal). Az Alföldön és Északon csökkent (-9, illetve -3,6⁰/₀-kal).

A nagy gazdaságok (1000 kat. holdon felül) részesedési aránya 1935-ben is a Dunántúlon volt a legmagasabb, az Alföldön pedig a legalacsonyabb. 1895 óta mind számban, mind területben csökkent a nagy gazdaságok aránya mindhárom tájegységben, legnagyobb arányban azonban az Alföldön. (-15,7⁰/₀-kal, Északon -11,8⁰/₀-kal, a Dunántúlon -10,9⁰/₀-kal). Így 1935-ben a nagy gazdaságok területi részesedése a Dunántúlon már több mint kétszer akkora, mint az Alföldön.

A gazdaságok megoszlása nemcsak az országrészekben, hanem az egyes törvényhatóságokban is nagy különbségeket mutat.

E törvényhatóságok sorrendje a gazdaságcsoportok megoszlási arányai alapján a következő.

A gazdaságok összes számából % -ban esett:

I. a törpe gazdaságokra (5 kat. holdig)

Pest vm.	77,2 ⁰ / ₀
Heves vm.	75,3 ⁰ / ₀
Fejér vm.	75,1 ⁰ / ₀
Borsod vm.	71,5 ⁰ / ₀
Hajdú vm.	70,7 ⁰ / ₀
Békés vm.	70,4 ⁰ / ₀
Szabolcs vm.	69,9 ⁰ / ₀
Zala vm.	69,2 ⁰ / ₀
Csongrád vm.	64,6 ⁰ / ₀
Jász—Nagykun—Szolnok vm.	64,5 ⁰ / ₀
Tolna vm.	63,2 ⁰ / ₀
Somogy vm.	62,7 ⁰ / ₀
Veszprém vm.	60,1 ⁰ / ₀
Baranya vm.	58,0 ⁰ / ₀
Vas vm.	56,8 ⁰ / ₀
Országos átlag (1—15 vármegyék összességében)	69,4 ⁰ / ₀

II. a kisgazdaságokra (5—100 kat. h.)

Vas vm.	42,60/0
Baranya vm.	41,60/0
Veszprém vm.	39,20/0
Somogy vm.	36,80/0
Tolna vm.	36,40/0
Csongrád vm.	34,80/0
Somogy vm.	34,40/0
Zala vm.	30,40/0
Szabolcs vm.	29,20/0
Békés vm.	29,10/0
Hajdú vm.	28,60/0
Borsod vm.	28,00/0
Fejér vm.	24,30/0
Heves vm.	24,20/0
Pest vm.	22,10/0
Országos átlag	30,00/0

III. a középgazdaságokra (100—1000 kat. h.)

Jász—Nagykun—Szolnok vm.	1,00/0
Szabolcs vm.	0,80/0
Hajdú vm.	0,70/0
Csongrád vm.	0,60/0
Pest vm.	0,50/0
Vas vm.	0,50/0
Veszprém vm.	0,50/0
Borsod vm.	0,50/0
Békés vm.	0,40/0
Heves vm.	0,40/0
Fejér vm.	0,40/0
Baranya vm.	0,30/0
Somogy vm.	0,30/0
Tolna vm.	0,30/0
Zala vm.	0,30/0
Országos átlag:..	0,50/0

IV. a nagygazdaságokra 0/0-ban (1000 kat. holdon felüliekre)

Fejér vm.	0,20/0
Somogy vm.	0,20/0
Veszprém vm.	0,20/0
Borsod vm.	0,10/0
Heves vm.	0,10/0
Szabolcs vm.	0,10/0
Pest vm.	0,10/0
Somogy vm.	0,10/0
Békés vm.	0,10/0
Tolna vm.	0,10/0
Zala vm.	0,10/0
Vas vm.	0,10/0
Baranya vm.	0,10/0
Csongrád vm.	0,00/0
Hajdú vm.	0,00/0
Országos átlag	0,10/0

A gazdaságok megoszlása tehát az egyes országrészekben belül is nagyon különböző volt. A legtöbb törpegazdaság található a gazdaságok sorában Pest, Heves és Fejér megyében, a legtöbb kiscgazdaság Vas, Baranya, Veszprém megyében, a legtöbb középgazdaság Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs és Hajdú megyében, és a legtöbb nagygazdaság Fejér, Somogy és Veszprém megyében.

A törvényhatóságok sorrendje nem azonos, ha a gazdaságcsoportok számarányát vagy ha azok területi arányát vizsgáljuk. Különösen a törpe- és a kiscgazdaságoknál mutatkoznak nagyobb eltérések. Ezeknek az eltéréseknek a magyarázata, hogy e kategóriák ugyancsak különböző rétegű, illetve nagyságú gazdaságokat foglaltak magukban, s ez befolyásolta a területi részesedést. Erre utalnak azok az eltérések, amelyek a gazdaságok átlagterületciben országrészenként és törvényhatóságokként megvoltak.

Országrészek	Egy-egy gazdaság átlagos területe a			
	törpe-	kis-	közép-	nagy-
	gazdaságokban kat. holdakban			
Dunántúl	1,6	14,3	374,4	2787,6
Alföld	1,2	19,6	239,0	2545,2
Észak	1,3	14,7	308,0	2720,2

A törpegazdaságok átlagterülete legmagasabb a Dunántúlon és legalacsonyabb az Alföldön volt. A kiscgazdaságok legmagasabb átlagterületével az Alföld emelkedik ki, a közép- és a nagygazdaságok legmagasabb átlagterületével viszont a Dunántúl. Megállapítható viszont általában, hogy a törpe-, kis- és középgazdaságok csoportjában egyaránt az alsó határhoz esik közelebb a csoporthoz tartozó gazdaságok zömének területe.

Egy-egy törpegazdaság átlagos területe kat. holdban

Országrészek	1895	1935
Dunántúl	1,7	1,6
Alföld	1,4	1,2
Észak	1,5	1,3

A törpegazdaságok átlagterülete mindhárom országrészben csökkent. Tovább fokozódott tehát a gazdaságok nagy többségét kitevő életképtelen gazdaságok aprózódása. Az országrészek között egy-egy gazdaság átlagterületciben 1935-ben is hasonló eltérések mutatkoznak, mint 1895-ben. A törpegazdaság átlagterülete 1895-ben és 1935-ben is a Dunántúlon a legnagyobb és az Alföldön a legkisebb.

Az eltelt negyven év alatt a kiscgazdaságok átlagterülete is csökkent, ha nem is olyan általánosan mint a törpegazdaságoké. Elsősorban az Alföldön lett kisebb az átlagterületük, valamelyest a Dunántúlon is és csupán Északon emelkedett alig figyelemreméltóan.

Egy-egy kúsgazdaság átlagos területe kat. holdban

Országrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	14,3	13,9	— 2,8
Alföld	19,6	17,6	—10,2
Észak	14,7	14,9	+ 1,4
Összesen	16,4	15,7	— 1,3

A tájak közti különbségek aránya, ha módosult is, lényegesen nem változott. A legnagyobb parasztgazdaságok mindkét időszakban az Alföldön találhatóak, a legkisebbek pedig a Dunántúlon.

Egy-egy középgazdaság átlagos területe kat. holdban

Országrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	351,4	347,4	—1,1
Alföld	264,0	239,0	—9,5
Észak	332,8	308,0	—7,5
Összesen	291,5	274,0	—6,0

A középgazdaságok átlagterülete az eltelt negyven év alatt általában ugyancsak csökkent, azonban leginkább az Alföldön és az ország északi vidékén, míg a Dunántúlon csak elenyészően. A Dunántúlon a középgazdaságok nem forgácsolódtak szét úgy, mint az Alföldön. Ennek oka valószínűleg az, hogy a dunántúli középgazdaságok jórésze nem az úgynevezett dzsentri középbirtokból képződött, hanem gyakran a nagybirtok önálló üzemegységei kerültek e gazdaságcsoportba, sokszor éppen a bérbeadott birtokrészekben alakult gazdaságok.

Egy-egy nagy gazdaság átlagos területe kat. holdban

Országrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	3111,0	2787,6	—10,4
Alföld	2733,6	2545,2	— 6,9
Észak	2680,7	2720,2	+ 1,1

A nagy gazdaságok átlagterületének csökkenése országrészenként már nem volt általános. Egy-egy nagy gazdaság átlagterülete legnagyobb arányban a Dunántúlon csökkent (— 10,4). Jelentősen megkisebbedett az átlagterületük az Alföldön is (— 6,9%-kal), de már korántsem olyan mértékben mint a Dunántúlon. Az ország északi részein pedig negyven év múltán egy-egy nagy gazdaság átlagterülete nem csökkenést, hanem növekedést (+ 1,1%) mutat.

A gazdaságok megoszlása 1935-ben s azoknak összehasonlítása — a korlátozott lehetőségek között — az 1895. évi adatokkal, az alábbi megállapításokat teszi lehetővé:

1. A mezőgazdasági üzemek megoszlása Magyarországon 1935-ben is szélsőséges birtokviszonyokat tükröz. Még mindig a mezőgazdasági terület jelentékeny része tartozott a 100 kat holdon felüli gazdaságok csoportjához. A birtokviszonyokra tehát 1935-ben is a nagybirtok uralma volt a jellemző. A XIX. század vége óta az üzemek megoszlási struktúrája alapvetően nem változott meg. A gazdaságcsoportok részesedési arányai azonban az összes gazdaságok számából és területéből figyelemre méltóan módosultak. Jelentősen megnövekedett a törpegazdaságok száma, kisebb mértékben területük. Az életképtelen üzemnagyságok szaporodtak tehát leginkább. Farkas Árpád számításai szerint Magyarországon az 1930-as években életképes üzemnagyság a legelőgazdálkodási forma mellett 20—22 kat, holdat; gabonagazdálkodás esetén 18—20 kat. holdat, a váltógazdaságnál 15—18 kat. holdat igényelt.⁶ Csökkent a kisgazdaságok számaránya, ugyancsak jelentősen megnövekedett a területük. Általában a 100 kat, holdon aluli gazdaságokra az összes területnek nagyobb $\%$ -a jutott, mint 1895-ben, a közép- és nagygazdaságok területi részesedése viszont csökkent.

A gazdaságoknak ez az átrétegződése — a gazdaságok csoportosításának hiányosságai ellenére is — tükrözik a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének egyik sajátos mozzanatát. Egyik oldalról jelzik a parasztság felbomlásának előrehaladását, a legalsó kategóriák növekedésén, gazdaságok aprózódásán és a nagyobb paraszti gazdaságok területének koncentrációs folyamatán keresztül, másik oldalról jelzik azt, hogy a parasztságon belüli átrétegződés, a proletarizálódás előrehaladásával növekszik az egész parasztság birtokában levő földterület. A nagybirtok gyűrűjébe szorult parasztság földéhsége tehát akár törpebirtokok, akár gazdagparasztbirtokok formájában, tördelgette a nagybirtok széleit. Ha törekvésük szívósságára és az érte fizetett árra gondolunk, az eredmény még mindig elég soványnak értékelhető.

A nagygazdaságok területének csökkenése tükrözi a feudális eredetű hatalmas nagybirtokok kapitalizálódásának előrehaladását is. A külterjes gazdálkodásból a belterjesebb gazdálkodás irányába való fejlődés előrehaladásával a feudális eredetű hatalmas birtokok területének csökkenése általános tendenciaként mutatkozik meg Európa mindazon országaiban, ahol a kapitalista termelési viszonyok nem törték szét a feudális nagybirtokrendszert.

A gazdaságok megoszlásának módosulásai, a nagygazdaságok területének a jelentős visszaesése azonban nemcsak ezt a folyamatot tükrözi. A nagygazdaságok területének csökkenése ugyanis nem jelentett minden esetben a birtokmegoszlásban is módosulást, tulajdonváltást.

Egy-egy nagybirtokon kisebb területen önálló üzemek alakultak pl. hasznóbérletek formájában, s már így alacsonyabb gazdaságkategóriába kerültek.

Hogy a korábbi nagygazdaságok egy része ilyen formán került a középzüzmek kategóriájába, arra következtetni enged az is, hogy a XIX. század vége óta a középzüzmek területi részesedése lényegében változatlan, miközben az irodalom a középbirtok pusztulásának korszakaként jellemzi ezt az időszakot.

S ha a gazdaságok átrétegződésének általános tendenciáját fel is ismerhetjük, a folyamat bonyolultabban haladt a valóságban. A statisztika adataival

⁶ Farkas Árpád: Életképes üzemnagyságok a magyar mezőgazdaságban. Bpest. 1938. 15—16. l.

kimutatható rétegződési módosulások eredői sokfélék, a számok több irányú mozgást takarnak. S végül nem feldkezhethünk meg arról, hogy a gazdaságok megoszlása sohasem azonosítható a birtokmegoszlással, ha azt és annak változásait jelzik is, nem biztos, hogy a gazdaságok megoszlásai arányainak módosulásai egyben és egészében a birtokmegoszlás módosulásait is jelentik. Az 1935. évi üzemi statisztika mellett birtokstatisztikát is készítettek, s így legalább egyszer módunk van a gazdaságok megoszlását a birtokmegoszlással összevetni.

1935-ben

Birtokkategóriák	A birtokok		A gazdaságok	
	száma	területe kat. h.	száma	területe kat. h.
1 kh-on szántóföld nélkül	335 883	86 183	330 178	83 260
1 kh-on alul szántófölddel	292 548	150 234	227 912	115 034
1—5 kh. szántóföld nélkül	27 273	51 379	27 438	52 431
1—5 kh. szántófölddel	529 079	1 343 450	456 992	1 172 578
5— 10 kh.	204 471	1 477 376	198 645	1 433 510
10— 20 „	144 186	2 025 946	160 339	2 266 451
20— 50 „	73 663	2 172 300	86 464	2 548 457
50—100 „	15 240	1 036 162	16 327	1 102,136
100—200 „	5 792	805 164	5 861	812 019
200—500 „	3 840	1 180 551	3 879	1 207 897
500—1000 „	1 362	944 250	1 612	1 132,501
1000-en felül.	1 070	4 308 849	1 517	4 106 771
	1 634 407	16 081 844	1 517 168	16 033 045

10 kat. holdig a gazdaságok száma kevesebb mint a birtokok száma, 10 kat. holdtól nagyobb területeknél pedig a gazdaságok száma több mint a birtokoké. A gazdaságok és a birtokok száma és területe között a legnagyobb eltérés az 1000 kat. holdon felül mutatkozik, ahol az 1070 birtokra 4 808 849 kat. hold terület esik, egy birtokra átlagban 44 942 kat. hold, míg ugyanebben a kategóriában az 1517 gazdaságra 4 106 771 kat. hold, azaz egy gazdaságra átlagban márcsak 2707,1 kat. hold terület jutott. Most mutatkozik meg, hogy a gazdaságok megoszlása, ha tükrözi is a birtokmegoszlást, mennyire nem azonosítható azzal. Magyarországon a birtokmegoszlás még szélsőségesebb volt, mint azt a gazdaságok megoszlása tükrözi.

3. A haszonbérbeadás mértéke az egyes birtokkategóriákban és a birtok jellege szerint

Az 1895. évi statisztikai adatgyűjtés a mezőgazdasági üzemekre, a „gazdaságokra” terjedt ki. Így csak arra vonatkozóan nyújt tájékoztatást, hogy mennyi a haszonbérleti üzemek összes területe, hogyan oszlik az meg a különböző nagyságú bérgazdaságok között, s milyen a haszonbérleti üzemek felszerelése stb. Birtokstatisztikát nem közöl, ezért ez időből csak közvetett úton és részleges ismereteket szerezhetünk arról, hogy az egyes birtokkategóriák milyen mértékben adtak bérbe területükből, és különböző nagyságú bérgazdaságok milyen birtokkategóriák bérbe adott területein alakultak. Az 1925. évi gazdacímár statisztikai

adatai is csak a 100 kat. holdon felüli birtokok bérbeadási tevékenységének a vizsgálatára nyújtanak lehetőséget.

Az 1935. évi birtokstatisztikában található először olyan adatgyűjtés, amely a haszonbérletekre vonatkozó adatokat mind a bérbeadó, mind a bérbevevő oldaláról egyaránt tudakolta. Így először van mód arra, hogy az ország területére kiterjesztve képet nyerjünk arról, hogy a különböző nagyságú birtokok mennyit adtak haszonbérbe területükből, s azokon milyen nagyságú gazdaságok, illetve üzemek keletkeztek.

Az 1935. évi statisztikában a haszonbérbeadott birtokok megkülönböztetése a birtoklás jogcíme alapján pedig lehetővé teszi annak a megismerését is, hogy a különböző birtokkategóriákon belül elsősorban milyen jellegű birtokok éltek a haszonbérbeadás lehetőségével és ezen keresztül újabb adatokat kapunk arra vonatkozóan, hogy a haszonbérleti gazdálkodás hogyan illeszkedett be a porosz úton kapitalizáló magyar mezőgazdaság rendszerébe. Az általános gazdasági és birtokmegoszlás ismertetése után tehát vizsgálatunkat azzal folytatjuk, hogy ismertetjük a haszonbérbe adott birtokokat.

1935-ben Magyarországon az 1,6 millió földbirtokos közül 144 ezer, azaz a birtokosoknak 8,9%-a adta birtokát teljesen vagy részben haszonbérbe. A haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtoknak (16,1 mill. kh.) 17,4%-át (2,8 mill. kh-at) jelentették. Hogy sok vagy kevés a haszonbérbeadóknak ez a száma, azt ezekből az általános adatokból ugyancsak nem lehet megállapítani. A haszonbérbeadás oldaláról is az általános és országos adatoknak csak fokról-fokra bonthatásán ismerhetjük meg a bérbeadás tényleges mértékét és gyakoriságát, azaz, ha az adatokat külön-külön tanulmányozzuk a birtoknagyság-csoportok, a birtokok jellege szerint, valamint országrészenként és törvényhatóságokként.

Az összes, valamint az egészben vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma és területe birtoknagyság-csoportok szerint:

	Földbirtok			A földbirtok területe		
	összes száma	a haszonbérbe adottak száma	%	összes	a haszonbérbe adott	%
				1000 kat. hold		
5 kh. kisebb szántóföld nélkül	363 456	18 754	5,2	138	7	5,1
5 kh. szántófölddel	821 627	65 116	7,9	1 494	118	7,9
5— 20 kh-as	348 657	38 754	11,1	3 503	336	9,6
20— 50 „	72 663	12 958	17,6	2 172	311	14,3
50— 100 „	15 240	4 601	30,2	1 036	220	21,2
100— 300 „	7 918	2 801	35,4	1 322	294	22,2
300—1000 „	3 076	1 110	36,1	1 608	334	20,8
1000—3000 „	768	351	45,7	1 251	302	24,1
3000-en felül	302	208	68,9	3 558	876	24,6
	1 634 407	144 652	8,9	16 082	2 798	17,6

Az egészben, vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma 144 652, amelyeknek túlnyomó többsége (140 182) a 100 kat. holdon aluli birtokokból került ki. A középbirtokokból (100—1000 kat. hold) 3 911, az 1000 kat. holdon felüli birtokokból pedig 559 volt haszonbérben. A haszonbérbe adott földbirtokok viszonylagos száma annál nagyobb, minél nagyobb birtoknagyság-csoportokról

van szó. A kisbirtoknak csak 8,4⁰/₀-a, a szántóföld 12,7⁰/₀-a, a középbirtoknak már 32,7⁰/₀-a, a szántóföld 33,9⁰/₀-a, a nagybirtoknak pedig 44,1⁰/₀-a, a szántóföld 44,7⁰/₀-a volt haszonbérbe adva. A leggyakoribb volt tehát a haszonbérbeadás a nagybirtoknál. A közel 2,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területből majdnem 1,2 millió kat. hold tartozott a nagybirtokhoz, valamivel több mint 600 ezer kat. hold a középbirtokhoz, a kisbirtokhoz kb. 992 ezer kat. hold. A 100 kat. holdon aluli birtokcsoportokban a haszonbérelt területnek több mint felét az 50—100 kat. holdas birtokkategóriák adták, a 20 kat. holdon aluli birtokkategóriák haszonbérbe adott területe mindössze 461 000 kat. holdra terjedt.

A birtokok jellege szerint a haszonbérbeadás mértéke a következő volt:

A szabad és kötött forgalmú haszonbérbeadott

Birtoknagyság- csoport	Szabadforgalmú földbirtok		
	összes szám	haszonbérbeadottak száma	%
	területe 1000 kat. holdban		
1. 5 kat. h.-nál kisebb szántóföld nélkül	360 099	18 364	5,1
2. Szántófölddel	819 220	64 322	7,1
3. 5— 20 kat. holdas	345 016	37 330	10,8
4. 20— 50 „ „	70 608	11 538	16,3
5. 50— 100 „ „	12 408	3 298	26,6
100— 300 „ „	4 975	1 597	32,1
300—1000 „ „	1 893	648	34,2
1000—3000 „ „	541	220	40,7
3000 felül	164	91	55,5
	1 614 924	137 408	8,5
Ebből kisbirtok	1 607 351	134 852	8,4
Középbirtok	6 868	2 245	32,7
Nagybirtok	705	311	44,1

A haszonbérbeadás tehát elsősorban a korlátolt földbirtokon terjedt el. A korlátolt forgalmú birtokok összes területe 4 360 622 kat. hold volt, az összes területnek 27,1⁰/₀-a. A 2 798 477 kat. hold haszonbérbeadott területből 961 200 kat. hold az összes bérbeadott területnek 34,61⁰/₀-a, a korlátolt forgalmú birtokhoz tartozott. A haszonbérbe adott birtokok számának aránya pl. 50—100 kh. birtokkategóriákban a szabadforgalmú birtokoknak 26,6⁰/₀-a, a korlátolt forgalmú birtokoknak már 46⁰/₀-a. A 100—300 kh. birtokkategóriában még a szabadforgalmú birtokoknál 32,1⁰/₀, a korlátolt forgalomnál 40,9⁰/₀. A 300—1000 kh. birtokkategóriában szabadforgalmú birtokoknak 34,2⁰/₀, korlátolt forgalmúak 39,1⁰/₀. Az 1000—3000 kh. birtokkategóriában a szabadforgalmú birtokoknál 40,7⁰/₀, a korlátolt forgalomnál 57,7⁰/₀, a 3000 kh.-on felüli birtokkategóriában szabadforgalmú birtokoknak 55,5⁰/₀-a a korlátolt forgalmú birtokoknak pedig már 84⁰/₀-a volt részben vagy egészen haszonbérbe adva. Vagyis a szabadforgalmú kisbirtokoknak 8,4⁰/₀, a korlátolt forgalmúaknak 35,6⁰/₀ a szabadforgalmú középbirtoknak 32,7⁰/₀, a korlátolt forgalmúaknak 40,4⁰/₀, a szabadforgalmú nagybirtoknak 44,1⁰/₀-a, a korlátolt forgalmúaknak 67,9⁰/₀-a volt részben vagy egészen

haszonbérbe adva. A haszonbérbeadás gyakoriságával tehát az első helyen a korlátolt forgalmú nagybirtokok állottak.

Az egyes birtokcsoportok összes területéhez viszonyítva a bérbeadott földeket, a különbség a korlátolt és a szabadforgalmú birtokok között már nem olyan szembeszökő. Az egyes birtokcsoportokban a területnek viszonylag még nagyobb részét adták bérbe a szabadforgalmú birtokokon.

A haszonbérbe adott terület aránya ugyanis a szabadforgalmú középbirtoknál 29,94% a korlátolt forgalmúaknál 22,70%, a szabadforgalmú nagybirtoknál 23,20%, s a korlátolt forgalmú nagybirtoknál is csak 25,40%-ra emelkedik fel. Ezt magyarázza viszont többek között az, hogy a korlátoltforgalmú birtokokhoz

földbirtokok száma és területe

Korlátolt forg. földbirtok			Szabadforg. földbirtok			Korlátolt forg. földbirtok		
összes szám	haszonbérbe adottak sz.	%	összes	haszonbérbe adottak sz.	%	összes	haszonbérbe adottak sz.	%
területe 1000 kat. holdban								
3 057	390	12,8	134	6	4,5	4	0,5	12,5
2 407	793	32,9	1 489	117	7,9	5	15	30,0
3 641	1424	39,1	3 461	323	9,3	42	13	30,1
3 055	1420	46,5	2 067	283	13,7	105	28	26,7
2 832	1303	46,0	834	176	21,1	202	44	21,0
2 943	1204	40,9	812	224	27,6	510	70	13,7
1 183	462	39,1	991	261	26,3	617	73	11,8
227	131	57,7	879	218	25,0	378	84	22,2
138	117	84,8	1 060	229	21,6	2498	647	25,9
19 483	7244	37,2	11 721	1837	15,7	4361	961	22,0
14 992	5330	35,6	7 985	905	11,3	358	87	24,3
4 126	1666	40,4	1 803	485	26,9	1127	143	12,7
365	248	67,9	1 933	447	23,2	2876	731	25,4

tartozó területek jelentős részét alkották az erdők és más olyan művelési ágakhoz tartozó földek, amelyek a legritkábban képezték a bérlet tárgyát, s ezért nem szökken fel a bérbeadás gyakorisága mellett sem a bérbeadott területek aránya összes területükhöz viszonyítva.

A korlátolt forgalmú birtokok közül a legnagyobb területtel a hitbizományok, a községek és városok, valamint a róm. kat. egyház rendelkezett. Ennek megfelelően a haszonbérbe adott területek nagyobb része is e birtokcsoportokból került ki kat. holdakban. A bérbeadás mértéke azonban az egyes korlátolt forgalmú birtokoknál rendkívül különböző mértékű volt. Megállapítható, hogy birtokukat legnagyobb arányban a kisebb egyházak és alapítványok adták bérbe, míg a legnagyobb korlátolt forgalmú birtokok hasznélvezői a bérbeadás mellett saját gazdálkodásra is berendezkedtek.

A haszonbérbeadás gyakorisága s mértéke viszonylag legnagyobb 1935-ben is az Alföldön volt, ahol a haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtokoknak a 10⁰/₀-ra, a haszonbérbe adott terület pedig az összes földterületnek a

Az összes és a haszonbérbeadott terület a korlátolt forgalmú földbirtokok jogcíme szerint

A korlátolt forgalmú birtokok jogcím szerint	Összes területük	Számtőföldjük	Haszonbérbe adott területük	% -ban
	kat. holdban			
Hítbizományi földbirtok	821 747	311 157	238 832	29,16
Községi, városi és törvényhatósági földbirtok	828 283	186 561	201 957	24,38
Róm. kat. egyházi és iskolai földbirtok ..	862 704	348 322	170 098	19,82
Köz- és magánalapítványi földbirtok ...	262 111	117 680	156 370	59,66
Református egyházi és iskolai földbirtok	102 755	78 491	57 480	55,94
Hitelintézeti földbirtokok	88 343	49 058	52 254	59,15
Egyéb részvénytársasági, egyesületi, társulati stb. földbirtok	126 912	32 055	18 614	14,66
Kinestári földbirtok	266 590	66 391	17 421	6,53
Közbirtokossági és volt úrbéres földbirtok	917 568	33 788	12 951	1,43
Vitési telkek	33 003	28 604	11 895	36,04
Ág. hitv. ev. egyházi és iskolai földbirtokok	21 055	15 858	11 071	52,58
Görögkeleti egyházi és iskolai földbirtokok	3 711	3 154	2 736	73,73
Állami, községi, társulati és magániskolai földbirt.	9 754	6 284	2 761	28,31
Izraelita hitközségi és iskolai földbirtok ..	1 194	700	613	51,34
Unitárius egyh. és isk. földbirtokok	302	254	295	97,68
Összesen:	4 360 622	1 288 077	961 200	22,04

21⁰/₀-ra terjedt ki. Ugyanakkor a Dunántúlon ezek az arányok 9,5⁰/₀, illetve 15,3⁰/₀ voltak, az Északi Dombosvidéken pedig már mindössze 5,9⁰/₀, illetve 12,1⁰/₀. A bérbeadott földek arányában az 1895 évi összeírás óta növekedett a különbség az Alföld javára.

A haszonbérbeadás gyakorisága és mértéke viszonylag legnagyobb 1935-ben is az Alföldön volt, ahol a haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtokoknak a 10⁰/₀-ra, a haszonbérbe adott terület pedig az összes földterületnek a 21⁰/₀-ra terjedt ki. Ugyanakkor a Dunántúlon ezek az arányok 9,5⁰/₀, illetve 15,3⁰/₀ voltak, az Északi Dombosvidéken pedig már mindössze 5,9⁰/₀, illetve 12,1⁰/₀. A bérbeadott földek arányában az 1895 évi összeírás óta növekedett a különbség az Alföld javára.

A haszonbérbeadásban az alföldi vármegyék vezettek. A legnagyobb arányban adták haszonbérbe a birtokokat Hajdú és Szolnok vármegyében, a haszonbérbe adott terület mindkét vármegyében meghaladta az összes területnek egy negyedrészt (27,0 illetve 26,6⁰/₀).

Az összes, valamint az egészben vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma és területe országrészek és birtokcsoportok szerint

	A haszonbérbe adott birtokok	
	száma	területe
	% -ban	
a) Összes		
Dunántúl	9,5	15,3
Alföld	10,0	21,0
Észak	5,9	12,1
b) Kisbirtok (100 kh-ig)		
Dunántúl	9,3	9,1
Alföld	9,7	15,5
Észak	5,6	7,1
c) Középbirtok (100—1000 kh)		
Dunántúl	37,4	19,1
Alföld	38,7	26,2
Észak	30,5	18,1
d) Nagyirtok (1000 kh-on felül)		
Dunántúl	50,1	22,2
Alföld	53,3	29,6
Észak	45,1	14,7

Legkevésbé terjed el viszont a bérbeadás Zala (5,8%), Abaúj-Torna (10,2%) és Baranya (10,8%) vármegyében.

Birtokcsoportok szerint vizsgálva a haszonbérbeadás elterjedtségét, meglepő, hogy az Alföldön a nagybirtokot is nagyobb mértékben adták haszonbérbe, mint Dunántúlon, a nagybirtok hazájában. Feltűnően kiemelkedik az Alföld a kisbirtok (a 100 kat. holdon aluli) haszonbérbeadásának gyakoriságával. Békésben a 100 kat. holdon aluli birtokcsoport területéből 22%-ot, Hajdúban 21,9%-ot, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 20,9%-ot, Csanád-Arad-Torontál vármegyében pedig 20%-ot adtak haszonbérbe. Az egyes nagyhatárú alföldi városokban a kisbirtok haszonbérbe adott területének aránya még a megyei átlagokat is jóval meghaladta. Az említett megyékben a 100 kat. holdon aluli birtokok csoportjának részesedése az összes területből is jóval magasabb, mint az ország más vidékein, tehát ez egyik magyarázata lehet e gazdaságcsoport nagyobb haszonbérbeadási arányainak. Csak a birtokmegoszlással magyarázni azonban a haszonbérbeadás viszonylagos súlyát e birtokkategóriában azonban nem lehet, mint ezt a dunántúli adatok is tükrözik. A Dunántúlon a kisbirtok területéből legkevesebbet adtak haszonbérbe Zala, Somogy és Baranya vármegyékben. Zalaiban és Somogyban a kisbirtok részesedése az összes területből is lényegesen kisebb volt, mint az Alföldön; Baranyában viszont a jómódú kisbirtokosság aránya megközelítette az Alföldét, s ennek ellenére a haszonbérbeadás gyakoriságában attól jóval elmaradt.

Az Alföldön a kisbirtok haszonbérbe adásának az országos átlagnál jóval nagyobb mértékét a birtokmegoszlás mellett egyéb feltételek is előidéztek. E vidékek történelmi fejlődése, ezzel kapcsolatban a hagyományok, szokások, települési

A földbirtok haszonbérbe adott területe az összes terület %-ában törvényhatóságok szerint

	Az összes földbirtok haszonb. terület	100 k. holdon alul	100—1000 kat. h.	1000 k.h.-on felüli
		földbirtok haszonbérbe adott területe a hasonló összes területek %-ában		
1. Dunántúl				
Győr-Moson-Pozsony vm.	22,3	17,4	31,2	25,5
Sopron vm.	21,9	18,4	28,4	25,0
Fejér vm. (Székesfehérvár is).....	20,4	13,4	20,1	26,6
Tolna vm.	17,5	8,0	18,4	37,9
Somogy vm.	16,3	5,6	12,1	27,7
Komárom és Esztergom vm.	14,9	14,5	28,7	10,5
Vas vm.	14,4	10,0	31,5	15,0
Baranya vm.	10,8	5,1	13,0	23,6
Zala vm.	5,9	2,7	9,1	9,1
	15,3	9,2	19,1	22,6
2. Alföld				
Hajdú vm.	27,0	21,9	33,0	32,2
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	26,6	20,9	32,0	41,0
Bihar vm.	23,1	12,6	31,0	37,2
Békés vm.	22,3	22,2	29,8	18,1
Csongrád vm.	20,9	16,0	20,2	31,4
Bács-Bodrog vm. (Baja).....	20,9	11,6	18,0	50,8
Csanád-Arad-Torontál vm.	19,7	20,2	20,5	10,0
Szabolcs-Ung vm.	17,7	9,1	26,7	22,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	16,1	10,7	21,9	24,4
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm.	13,2	7,7	19,1	20,8
	21,0	15,4	26,2	29,6
3. Észak				
Zemplén vm.	14,9	8,1	23,3	18,4
Heves vm.	12,2	7,3	20,4	13,4
Borsod-Gömör-Kishont vm.	11,8	7,4	13,4	18,2
Nógrád és Hont vm.	11,6	5,3	19,9	12,2
Abauj-Torna vm.	10,2	8,0	17,1	7,1
	12,1	7,1	18,3	14,6
4. Törvényhatósági városok				
Debrecen	37,1	45,8	39,0	30,7
Szeged	33,7	2,9	9,8	70,5
Kecskemét	28,7	21,6	35,7	38,5
Hódmezővásárhely	28,2	27,9	29,1	29,1
Magyarország összesen	17,4	11,9	22,4	24,0

forma mind-mind ugyancsak közrejátszott a kisbirtok bérbeadásának növeléséhez. A bérbeadás e vidékeken a 20—200 kat. holdas gazdaságokban volt a leggyakoribb, tehát a módosabb parasztgazdák adták szívesebben bérbe földjüket,

A 100 kat. holdon aluli földbirtokok haszonbérbe adott területe

	Általában a 100 kat. holdon aluli	A	0—5	5—10	10—20	20—50	50—100
		kat. holdas kisbirtokok haszonbérbe adott területe a hasonló összes terület %-ában					
<i>I. Dunántúl</i>							
Sopron vm. (Sopron város is)	18,4	16,9	15,2	14,6	21,1	36,7	
Győr-Moson-Pozsony vm. ...	17,4	14,3	15,5	15,8	17,7	24,0	
Komárom-Esztergom vm. ...	14,5	8,9	12,9	11,4	16,0	32,1	
Fejér vm. (Székesfehérvár is).	13,4	10,4	11,6	10,8	13,8	29,6	
Vas vm.	10,0	13,1	8,6	6,8	9,2	19,2	
Tolna vm.	8,0	6,1	6,6	7,9	7,8	16,9	
Somogy vm.	5,6	4,7	5,6	5,0	5,7	11,7	
Baranya vm.	5,1	3,9	4,5	4,0	5,5	11,1	
Zala vm.	2,7	2,9	2,1	2,0	2,9	6,0	
<i>II. Alföld</i>							
Békés vm.	22,2	14,8	20,3	23,4	26,5	23,4	
Hajdú vm.	21,9	11,8	16,8	19,1	26,2	35,1	
Jász-Nagykun-Szolnok vm. ...	20,9	11,5	15,1	19,0	25,0	28,7	
Csanád-Árad-Torontál vm. ...	20,2	13,4	18,3	21,7	24,2	22,2	
Csongrád vm.	16,0	8,4	11,8	12,2	21,6	23,6	
Bihar vm.	12,6	5,6	7,	11,8	15,7	25,3	
Bács-Bogrod vm.	11,6	5,0	9,9	12,4	12,7	17,7	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ...	10,7	5,1	7,3	9,2	12,8	19,5	
Szabolcs-Ung vm.	9,1	4,9	5,7	7,5	9,3	22,0	
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm. ...	7,7	5,3	6,1	6,2	8,4	13,2	
<i>III. Észak</i>							
Zemplén vm.	8,1	5,9	6,5	6,6	10,2	17,3	
Abauj-Torna vm.	8,0	7,7	9,3	7,5	6,6	10,8	
Borsod-Gömör-Kishont vm.	7,4	4,5	6,3	6,1	7,9	13,7	
Heves vm.	7,3	4,8	5,6	7,1	9,2	13,5	
Nógrád és Hont vm.	5,3	2,9	2,1	2,5	7,5	18,5	
<i>IV. Törvényhatósági városok</i>							
Debrecen	45,8	21,6	35,7	55,4	45,6	52,3	
Hódmezővásárhely	27,9	17,5	25,0	28,6	32,3	25,0	
Kecskemét	21,6	7,0	12,1	16,1	24,8	32,1	
Szeged	2,9	3,8	2,9	2,7	2,2	4,0	

illetve tanyáikat, miközben ők maguk a városban levő házaikban kényelmesen éltek a haszonbérből. A földjét bérbeadó alföldi gazdagparaszt, tanyásgazda típusának ábrázolása szociográfiai munkákban és regényekben gyakran megtalálható.⁷

⁷ *Erdei Ferenc*: Futóhomok c. munkájában többször is foglalkozik e típussal. „A kun gazda tanyáját, hacsak teheti, bérbeadja, vagy cselédeknek fogad rá, s maga benn a városban urizál!” — *Féja Géza*: A viharsarok c. munkájában ugyancsak említi e réteg bérzúsora-tevékenységét, akik kihasználva a nincstelenek nagy földhűségét, uzsoraáron adják földjeiket haszonbérbe.

A parasztbirtokosok tanyáikat, földjeiket általában nemcsak pénzért, hanem természetbeni járadékért adták bérbe.⁸

Most statisztikai adatokkal is bizonyítható, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése az Alföldön nemcsak a parasztból kiemelkedő tőkés vállalkozó, tőkés bérlő típusát termelte ki viszonylag nagyobb mértékben, hanem ugyanakkor a termelő munkától elidegenedett és járadék élvezésére berendezkedett gazdag-parasztot is, aki bérbeadási feltételeiben leginkább konzerválta a feudális maradványokat.

A 100 kat. holdnál nagyobb birtokokat ugyancsak inkább az Alföldön adták haszonbérbe, azután a Dunántúlon és legkevésbé az északi megyékben. Az ún. középbirtokok haszonbérbeadásával vezettek:

Hajdú vm.	33,00%
Jász-Nagykun- Szolnok vm.	32,00%
Vas vm.	31,50%
Győr-Moson-Pozsony vm.	31,20%
Bihar vm.	31,00%
Békés vm.	29,80%
Komárom-Esztergom vm.	28,70%

Legkevésbé adták a középbirtokokat haszonbérbe:

Zala vm.	9,10%
Somogy vm.	12,10%
Baranya vm.	13,00%
Borsod-Gömör-Kishont vm.	13,40%

Az 1000 kat. holdon felüli birtokok területének legnagyobb részét adták haszonbérbe:

Bács-Bodrog vm.	50,80%	Bihar vm.	37,20%
Jász-Nagykun- Szolnok vm.	41,00%	Hajdú vm.	32,20%
Tolna vm.	37,90%	Csongrád vm.	31,40%
		Somogy vm.	27,70%

Kevésbé terjedt el a birtokcsoportban a haszonbérbeadás:

Abaúj-Torna vm.	7,10%	Csanád-Arad-Torontál vm.	10,00%
Zala vm.	9,10%	Nógrád-Hont vm.	12,20%
Komárom-Esztergom vm.	10,50%	Heves vm.	13,40%

⁸ A tanyásbirtokok bérbeadása nemcsak meghatározott bérért történhet, hanem a termelés felelősségéért is. Szokás, hogy minden néven nevezendő termés fele-fele arányban illeti a gazdát és a bérlőt, ez esetben semmi más „szolgálmány” nem terheli a bérlőt. A gazda fizeti az adót, ő köteles karbantartani az épületeket. Szokás azonban az is, hogy csak a szemtermés fele a gazdáé, a takarmányféle fő- és melléktermények a felesbérlőt illetik, aki ilyenkor a szolgálta-

E viszonyszámok azt is tükrözik, hogy a haszonbérbeadás gyakoriságával és viszonylagos elterjedtségével nem a nagybirtokos dunántúli vármegyék vezetnek, hanem ugyancsak elsősorban az alföldi megyék. Ez azonban nem jelentette egyben azt, hogy a haszonbérbe adott terület abszolút számával is az alföldi megyék vezettek volna, kat. holdakban a nagybirtokból a legtöbbit a Dunántúlon adták haszonbérbe.

Miután bemutattuk a haszonbérbeadás gyakoriságát és mértékét a különböző tulajdonjogú és nagyságú birtokcsoportokban és az ország egyes részein, a törvényhatóságokban, meg kell még vizsgálnunk, hogy a birtokcsoportok haszonbérbe adott területei milyen arányban vettek részt a különböző nagyságú haszonbérletek alakulásában.

A 2,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területből a 100 kat. holdon felüli birtokok adtak 1,8 millió, a 100 kat. holdon aluli birtokok pedig 1,0 millió kat. holdat. Az összes haszonbérbe adott területnek tehát nagyobb része a 100 kat. holdon felüli birtokokból került ki, de a vártnál jelentősebb haszonbérbe adott terület került ki kat. holdakban a 100 kat. holdon aluli birtokokból.

A 100 kat. holdnál nagyobb birtokok 1,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területéből csak félmillió holdon, azaz a bérbeadott terület 28,1%-án alakultak 100 kat. holdon aluli ún. „kisebérletek”, 40%-án 100—1000 kat. holdas ún. „középbérletek” és majdnem egyharmadán 1000 kat. holdon felüli ún. nagybérletek. Ha a 100 kat. holdon aluli birtokok haszonbérletbe adott területét egészében úgy tekintjük, hogy azon csak kisebérletek alakultak, akkor is 1,5 millió kat. hold az összes haszonbérbe adott terület 54%-a esett a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságokra, a többi nagybérlet kezében összpontosult. E másfél millió holdnak azonban csak egyharmada származott a 100 kat. holdnál nagyobb birtokból, kétharmadát a kisebb gazdaságok adták. *A nagybirtok haszonbérbe adása tehát elsősorban nem a paraszti kisebérletek keletkezését vonta maga után.* Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert a nagybirtokosok az 1930-as években bérbeadási tevékenységüknek elsősorban a „szociális” oldalát a parasztok földhözjuttatásának e „méltányos” formáját hangoztatták. Természetesen a nagybirtok haszonbérbe adott területéből a kisebb bérletek országrészenként és törvényhatóságonként ugyancsak különböző arányban résesültek.

Az összes 100 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területéből esik:

	100 kat. holdnál kisebb bérletekre	100—500 kat. hold	500—1000 kat. hold	1000 kat. holdon felül
%-ban				
Dunántúl	18,1	17,0	17,1	47,8
Alföld	37,5	27,5	12,6	22,4
Észak	20,2	34,6	21,6	23,6

A nagybirtok haszonbérbe adott területéből a 100 kat. holdon aluli haszonbérletek legkisebb arányban a Dunántúlon részesültek, az összes haszonbérbe

tásoknak a legváltozatosabb nemeit vállalja magára és meghatározott mennyiségű baromfit, tojást, kövérdisztnót és tejtermékeket szállít a gazda háztartásába, sőt nem ritkán kenyeret is süt. A XVIII. század urbáriumaiban a meghatározott jobbágyi terhek: dézsma, kilenced, párbér, robot stb. alig tesznek ki többet, mint a felesbérlet terhei. Ez az úrbéres jobbágy élő változata.” (Erdei F. : i. m. 116—117. l.)

adott területnek még 1/5-esem esett rájuk. Valamivel nagyobb arányú volt a részesedésük Északon, de még mindig jóval az országos átlag alatt. Viszont a 100 kat. holdon felüli birtokok haszonbérbe adott területének több mint egyharmada (37,50%) esett az Alföldön a 100 kat. holdon aluli bérletekre, s ezzel részesedési arányuk kétszer akkora, mint a Dunántúlon.

A 100—500 kat. holdas bérletek területi részesedésével az északi megyék vezettek, ahol e kategóriára esett az összes haszonbérbe adott területnek ugyan-csak egyharmada (34,60%), az Alföldön arányszámuk leesik 27,50%-ra, az Dunántúlon pedig 17,00%-ra.

Az 500—1000 kat. holdas bérletek ismét Északon részesültek a területből viszonylag a legmagasabb arányszámban (21,60%), a Dunántúlon ez lecsökkent 17,10%-ra, az Alföldön pedig 12,60%-ra.

Az 1000 kat. holdon felüli bérletek az összes haszonbérelt területből legnagyobb arányban a Dunántúlon részesültek, ahol e kategóriára esett az összes haszonbérbe adott területnek csaknem a fele, 47,80%-a, Északon már csak 23,60%, az Alföldön pedig 22,40%.

A 100 kat. holdon felüli birtokokból az Alföldön tehát inkább kis- és közép-bérletek alakultak, a Dunántúlon pedig elsősorban nagybérletek.

Legnagyobb arányban részesültek a kisbérletek a 100 kat. holdnál nagyobb földbirtok területéből Hajdú és Békés megyében, a Dunántúlon pedig Sopron vármegyében. Legkisebb arányban részesültek a kisbérletek a Dunántúlon a latifundiumok vidékein, Somogyban és Tolnában; az Alföldön pedig az északkeleti részekén; Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugoesa vármegyékben. A közép-bérletek magas arányszámával tűnnek ki viszont éppen Szabolcs és Szatmár vármegyék. két vármegyében a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területének több mint 50%-án alakultak közép-bérletek. Az átlagnál magasabb volt még a közép-bérlet aránya Jász-Nagykún-Szolnok és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékben.

A nagybérletek jelentősebb arányban részesültek Somogy, Tolna mellett az Alföldön, Bács-Bodrog megyében és Bihar vármegyében. Ez utóbbiakban a hitbizományi, egyházi és közalapítványi birtokokon létesült részvénytársasági nagybérletek növelték az 1000 kat. holdon felüli bérletek területét. (Bács-Bodrog megyében pl. egy 19.000 kat. holdas részvénytársasági nagybérlet.)

Nem érdektelen a 100 kat holdon felüli birtokoknál birtoknagyság szerint külön-külön is megvizsgálni, hogy bérbeadott területeken milyen nagyságú bérletek alakultak.

A különböző nagyságú birtokból származó bérletek megoszlása nagyságcsoportok szerint

	A 100—500 k. holdas		500—1000 kh-as			1000 kh-on felüli			
	birtokok haszonbérbe adott területéből esik								
	100 kh-nál kisebb	100—500 kh.	100 kh-nál kisebb	100—500 kh.	500—1000 kh.	100 kh-on aluli	100—500 kh.	500—1000 kh.	1000-on felül
	bérletekre								
Dunántúlon	43,4	56,6	12,4	15,2	72,4	13,0	8,5	13,5	65,0
Alföldön	43,4	56,6	24,6	20,9	54,5	37,7	10,9	11,7	39,7
Északon	26,8	73,2	13,4	20,5	66,1	17,9	17,1	17,7	47,2
Országos átlagban	40,9	59,1	18,4	19,1	62,5	24,7	10,4	13,1	51,8

Itt mutatkozik meg, hogy a 100 kat. holdnál kisebb területű bérletek a nagyobb birtokosok haszonbérbe adott területéből részesedtek legkevésbé.

A 100—500 kat. holdas birtokok bérbeadott területének 40,9%-án, az 500 kat. holdnál nagyobb birtokcsoport bérbeadott területének mára csak 23,6%-án alakultak 100 kat. holdnál kisebb bérletek. Különösen feltűnő az aránytalanság a Dunántúlon, ahol a 100—500 kat. holdas birtokok haszonbérbe adott területének 43,4%-a került 100 kat. holdnál kevesebb területen gazdálkodók használatába, az 500 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területének pedig csak 13%-a. Az 500 kat. holdnál nagyobb birtokok bérbeadott területének tehát az Alföldön valamivel több mint 1/3-a, a Dunántúlon csak 1/8-a jutott 100 kat. holdnál kevesebb területen gazdálkodóknak. Itt mutatkozik meg, hogy a dunántúli nagybirtokok a legkevésbé kedveztek a kishaszonbérletek alakulásának. A fejlettebb nagybirtok, a Dunántúl előnyösebb piaci helyzete jobban is vonzotta a nagybérelőket, a tőkebefektetés e területen nagybérletek formájában a kedvezőtlenebb gazdasági helyzetben is jobban meghozta a tőkés profitot. Az Alföldön viszont a nincstelenek, a kisparasztok nagyobb tömegének földéhsége, a paraszti vállalkozás szélesebb kiterjedtsége egyrészt rákényszerítette, másrészt kedvezőbb lehetőségekkel, azaz nagyobb járadékkal is kecsegtette a nagybirtokot, ha földjét kisebb részletekben adja haszonbérbe.

4. A haszonbérbe adott területek 1895, 1925 és 1935 évben

1895-ben az ország mai területén 3,1 millió kat. holdon, azaz a mezőgazdasági területnek a 19,1%-án gazdálkodtak haszonbérelők. 1935-ben a haszonbérbe adott terület 270 000 kat. holddal kevesebb volt.⁹ Negyven év után tehát az adatok általában nem a haszonbérletek továbbterjedéséről, hanem visszaeséséről tanúskodnak. Országrészenként és törvényhatóságokként a két adatgyűjtés évében a bérbeadott területek aránya a 376. oldalon feltüntetett volt.

Mint az adatok mutatják, a bérbeadott területek csökkenése mindhárom országrészt érintette, bár nem azonos mértékben. Legnagyobb volt a csökkenés az ország északi részében (16,0%-ról 12,1%-ra), kisebb a Dunántúlon (17,4%-ról 15,3%-ra), az Alföldön viszont a bérbeadott területet szinte változatlanoknak tekinthetjük (21,5%-ról 21,0%).

Az egyes törvényhatóságok adatai még változatosabbak. Egyesekben a haszonbérelt terület 40 év után csökkenést, másokban viszont növekedést mutat. Leginkább visszaesett a haszonbéres terület a Dunántúlon, Zala, Somogy, Tolna vármegyékben; az Alföldön Szabolcs, Ung (e megyékben volt a csökkenés országosan is a legnagyobb) és Pest megyében; valamelyest kisebbedett a terület Hajdú megyében; Északon különösen erős volt a visszaesés Abaúj-Torna és Borsod-Gömör vármegyében.

Ugyanakkor jelentősebb arányban kiterjedt a haszonbérbe adott terület a Dunántúlon, Győr-Moson-Sopron, Fejér és Baranya, az Alföldön Bács-Bodrog, Bihar, Csanád, Jász-Nagykún-Szolnok és Békés vármegyében.

A statisztikai számsoroknak azok az adatai, amelyek azt tükrözik, hogy a haszonbérbe adott terület az alföldi megyékben általában a jobb minőségű sík területeken növekedett, és a gyengébb talajú dombos vidékeken esett vissza,

⁹ Az 1895. évi adatokat a megváltozott területre *Konkoly Thege Gyula* számította át „A földbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarország trianoni területein” c. munkájában (Bpest. 1944). Az összehasonlítható táblázatokat az ő munkája alapján állítottam össze.

A földbirtok haszonbérbe adott területe a jelenlegi határokon belül az 1895. és 1935. évben

Országgrész törvényhatóság	A haszonbérbe adott terület az összes terület %-ában	
	1895	1935
<i>Dunántúl</i>		
Tolna vm.	29,1	17,6
Sopron vm.	24,3	22,0
Somogy vm.	22,9	16,2
Győr-Moson-Pozsony vm.	19,4	22,3
Veszprém vm.	18,8	16,3
Fejér vm.	18,6	20,3
Komárom, Esztergom vm.	15,5	14,9
Zala vm.	13,4	5,8
Vas vm.	10,7	14,4
Baranya vm.	8,9	10,8
Átlag:	17,4	15,3
<i>Észak</i>		
Zemplén vm.	18,5	14,9
Borsod-Gömör vm.	17,6	11,9
Abaúj-Torna vm.	17,5	10,3
Heves vm.	16,3	12,2
Nógrád-Hont vm.	11,2	11,6
Átlag:	16,0	12,1
<i>Alföld</i>		
Hajdu vm.	28,7	27,1
Szabolcs-Ung vm.	28,6	17,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	21,3	16,1
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	21,3	26,7
Csongrád vm.	19,9	20,9
Békés vm.	19,9	22,3
Csanád vm.	15,0	19,7
Bihar vm.	14,0	23,1
Bács-Bodrog vm.	11,5	20,7
Ugocea-Bereg vm.	9,3	13,2
Átlag:	21,5	21,0
Magyarország összesen	19,1	17,4

elsősorban arra engednek következtetni, hogy a haszonbérletek ezirányú alakulását csupán az a gazdasági tényező befolyásolta, hogy a mezőgazdaság válságos éveiben a haszonbérletek azokra a jobb minőségű földekre húzódtak, ahol még mind a bérbeadó, mind a bérbevevő megtalálta a számítását. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő. Az adatok elemzése és a korabeli irodalmi anyagok egyéb tényezőkre is ráirányítják a figyelmet. Az 1895. évi statisztikai felvétel — utólagos összeírással — a haszonbérletekre vonatkozó adatokat a korlátolt forgalmú birtokosoktól összegyűjtötte. Így lehetőségünk van a korlátolt forgalmú birtokok haszonbérbe adott területét összevetni 1895 és 1935-ben.

A korlátolt forgalmú földbirtok hasznóbérbe adott területe a jelenlegi határokon belül
1895- és 1935-ben

Országos törvényhatóság	1895	1935
<i>Dunántúl</i>		
Tolna vm.	67,5	36,9
Sopron vm.	59,1	23,6
Somogy vm.	33,9	22,0
Zala vm.	30,4	8,6
Fejér vm.	27,4	28,9
Veszprém vm.	25,7	17,8
Győr-Moson-Pozsony vm.	25,5	17,3
Vas vm.	22,9	21,9
Baranya vm.	15,8	16,2
Komárom-Esztergom vm.	15,0	15,7
	31,4	19,8
<i>Észak</i>		
Borsod-Gömör vm.	19,5	12,6
Heves vm.	19,4	13,1
Zemplén vm.	13,8	16,0
Abaúj-Torna vm.	13,2	9,2
Nógrád-Hont vm.	10,9	14,6
	16,5	13,2
<i>Alföld</i>		
Bács-Bodrog vm.	45,5	30,3
Csongrád vm.	45,3	32,6
Hajdu vm.	42,7	31,5
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	37,5	41,4
Szabolcs-Ung vm.	34,1	18,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	28,1	22,3
Bihar vm.	26,9	33,1
Csanád vm.	25,0	19,1
Békés vm.	22,6	22,6
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm.	15,6	20,3
	34,5	28,7
Magyarország összesen	30,1	28,7

A hasznóbérbeadás a korlátolt forgalmú birtokokon csökkent. Országosan 350 000 kat. holddal, míg a szabadforgalmú birtokok területe 80 000 kat. holddal növekedett. A korlátolt forgalmú birtokok bérbeadott területe mindhárom ország-részben visszaesett, különösen azonban a Dunántúlon, ahol 1895-ben összes területüknek 31,4⁰/₀-án alakultak bérgazdaságok, 1935-ben pedig mindössze 19,8⁰/₀-án.

Hogy kb. mikor következett be a visszaesés, arra vonatkozóan az 1925 évi Gazdacímtár adatai nyújtanak támpontot. 1925-ben ugyanis a 100 kat. holdas vagy annál nagyobb birtokok hasznóbérbe adott területeinek adatait

Nagybirtokos családok összes és haszonbérbe

Családok	Összes terület		Összes szántó	
	kat. holdban			
	1925	1935	1925	1935
Eszterházyak	412 799	414 737	137 187	147 176
Széchenyiek	60 304	118 073	30 660	54 080
Zichyek	109 695	75 951	58 148	40 967
Festetichek	148 687	117 711	58 090	38 899
Andrássyak	37 895	34 438	17 834	16 620
Apponyiak	17 727	9 955	8 008	5 371
Pallaviciniek	75 161	57 442	38 644	23 601
Wenckheimék	55 331	55 311	32 400	32 867
Dessewffyek	37 707	28 841	27 317	19 198

összegyűjtötték, így azok az 1935 évi ugyanezen birtokkategóriák adataival egybevetethők.

1925-ben a 100 kat. holdon felüli birtok területéből 2,056 000 kat. holdat adtak haszonbérbe, vagyis a közép- és a nagybirtok összes területének valamivel több mint egynegyed részét (25,6⁰/₀-ot).

A középbirtokosok 508 715 kat. holdat, összes területük 19,2⁰/₀-át, a nagybirtokosok 1 547 300 kat. holdat, összes területük 28,7⁰/₀-át adták haszonbérbe. Tíz év után a 100 kat. holdon felüli birtokok haszonbérbe adott területe 260 000 kat. hold, azaz egynegyed millió holddal kevesebb; az összes haszonbérbe adott terület 1 796 000 kat. holdra csökkent. Igaz, hogy ez idő alatt csökkent a 100 kat. holdon felüli birtokok összes területe is kb. 300 000 kat. holddal. A birtokok területének ez mindössze 3,7⁰/₀-át jelentette, míg a bérbeadott terület ennél háromszorta nagyobb mértékben csökkent. Csupán a nagybirtok területének módosulásával a haszonbérbe adott birtokok területének a visszaesése tehát nem magyarázható.

Haszonbérbe adott területeiket csak az 1000 kat. holdon felüli birtokosok, mindenekelőtt a korlátolt forgalmú birtokosok csökkentették. A 100—1000 kat. holdas birtokosport haszonbérbe adott területe 1925 és 1935 között tovább növekedett (23,4⁰/₀-kal). A középbirtok összes területének 1925-ben 19,2⁰/₀-án, 1935-ben 21,4⁰/₀-án gazdálkodtak bérlők. Ugyanakkor az 1000 kat. holdon felüli birtok haszonbérbe adott területe 23,8⁰/₀-kal csökkent, s így 1925-ben összes területének 28,7⁰/₀-a, 1935-ben csak 24,5⁰/₀-a volt haszonbérleti kezelésben. Ezek már nem magyarázhatók csak gazdasági okokkal. A korlátolt forgalmú birtokok, a hitbizományok haszonbérbeadási tevékenységét csökkenthette birtokuk tulajdonjogának féltése is.

A nagybirtokosok nem felejtették el, hogy az első világháború végén a parasztok földéhsége milyen elementáris erővel mutatkozott meg. A konszolidáló ellenforradalmi rendszernek még sikerült a nagybirtokot megmenteni. Az 1920-as évek elején végrehajtott földreform a nagybirtok gazdasági pozícióját nem kezdte ki, de rést ütött a földbirtok-tulajdon sérthetlenségének elvén. Bár a földreformot, amelyet csupán társadalmi csillapítószerként kívántak felhasználni, úgy hajtották végre, hogy a földéhes parasztoknak midörökre elvegyék a kedvét a „más tulajdonának” megóhajtásától, a földkérdést többé nem lehetett levenni a napirendről.

adott birtokterülete 1895, 1925 és 1935-ben

Haszonbérbe adott összes terület				Haszonbérbe adott szántó	
kat. holdban					
1925	%	1935	%	1925	%
159 248	37,61	132 966	32,06	97 483	71,06
20 161	33,43	32 549	27,57	15 435	50,34
42 503	38,75	30 809	40,56	31 247	53,74
76 990	51,78	46 872	39,82	48 824	84,05
3 910	10,32	1 577	4,58	2 685	15,06
—	—	2 545	35,57	—	—
40 501	53,89	16 596	28,89	27 136	70,22
1 883	3,40	72	0,013	1 543	4,76
21 729	57,63	11 493	39,85	17 091	62,57

A társadalom mind szélesebb rétegei számára váltak gyűlöletessé a hatalmas nagybirtokok, elsősorban a korlátolt forgalmúak, amelyeknek létjogosultságát, főleg ha nagybérletbe adták ki azokat, egyre nehezebben tudták megindokolni. Az 1930-as évek elejétől különböző földreform javaslatok, tervezetek születtek, amelyeknek a legkevésbé sem volt célja a radikális földosztás, de a korlátolt forgalmú nagybirtokok felosztását, vagy területük csökkentését nem kerülhették meg. A birtokok saját kezelésbe vételével is igyekeztek tulajdonosaik kivédeni azok esetleges felosztását.

A középbirtokok tulajdonosainak nem kellett tartaniuk a tervezett birtokpolitikától, s így e birtokcsoportnál szabadabban érvényesülhetett a gazdasági versenynek az a hatása, amely a tőkehiánnyal küzdő, gyakran eladósodott birtokosokat földjeik fokozottabb bérbeadására készítette.

A nagybirtokos családok saját kezelésű birtokainak és haszonbérbe adott területeinek csökkentését a gazdacímár adatai a következőképpen tükrözik:

Nagybirtokos családok 100 holdnál nagyobb bérbeadott és önkezelésben tartott földjeinek megoszlása 1895-ben ¹⁰

Családok	Haszonbéres	Öngazdálkodó	Összes terület	Haszonbérbe adott terület % -ban
Andrássyak	33 021*	167 530*	200 551	16,47
Apponyiak	9 898	29 292	39 190	25,26
Széchenyiek	46 783	102 121	148 904	31,42
Pálffyok	35 234	171 414	206 648	17,05
Zichyek	77 013	265 328	342 341	22,50
Batthyányok	43 306	56 625	99 931	43,34
Dessewffyok	40 914	41 636	82 550	49,56
Pallaviciniek	33.122	40 998	74 120	44,69
Festetichek	110 055	107 854	217 909	50,51
Eszterházyak	501 131	207 305	708 436	70 74

¹⁰ A * -gal megjelölt számsorok *Sándor Pál* számításai, i. m. 225. l., a többiek saját számításaim az 1897. évi Gazdacímár adatai alapján.

A legnagyobb földbirtokos családok birtokainak figyelemreméltó részét művelték haszonbérletben már a XIX. század végén. 1925-ig a bérbe adott terület aránya általában birtokaikon valamelyest még növekedett, 1935-re azonban csökkent. Természetesen vannak nagybirtokos családok, akiknek birtokán a bérbe adott terület már a korábbi években csökkenő irányzatot vett, másoknál 1925 és 1935 között is szélesedett a haszonbérbe adott terület, ezért a változásnak említett iránya csak tendenciaként tekinthető.

A legnagyobb magyar nagybirtok, az Eszterházy hitbizomány uradalmában a bérbeadott területét pl. csökkentették már a XIX. század végétől. E hitbizományon 1898-ig egészében nagybérlok gazdálkodtak. Eszterházy Pál 1898-tól kezdte fokozatosan házikézelésbe venni a birtokot. Az 1930-as években már 152 523 kat. hold volt a birtokos kezelésében, nagybérlok 53 027 kat. holdat, kisbérlok (100 kat. holdon aluli terület) 17 375 kat. holdat béreltek. A birtokos tervbevette 1941-ig a nagybérletek megszüntetését, az egész birtok házikézelésbe vételét. „Szociális érzékét” hangsúlyozva, csak a kisbérletek területét akarta tovább bővíteni. „A vagyondézma azonban a terminust tíz évre kitolta, amiről a hitbizomány tehet a legkevesebbel” — védi az uradalom be nem váltott ígérét *Scherer Pál*: A nagybirtok c. könyvében.¹¹ Scherer Pál e munkájában még tíz nagy uradalom rövid történetét, gazdálkodási módját vázolja fel, s mindenütt hangsúlyozza az öngazdálkodás jelentőségét és térhódítását.

A nagybirtok gazdálkodásában az 1930-as években, a birtok házikézelésének kiterjesztése mellett, továbbra is jelentős szerepe volt a haszonbérbeadásnak. A nagybirtokosok azonban ebben az időben is birtokaiknak többnyire csak egy részét adták haszonbérbe. Az 1935. évi Gazdacémtár adatai szerint az 5000 kat. holdas vagy ennél nagyobb területtel bíró 213 nagybirtokos közül mindössze 11 adta összes birtokát haszonbérbe. A legnagyobb birtokosoknak tehát csupán 50/0-a rendezkedett csak be földjáradékának élvezésére.¹² E birtokok tulajdonosai kiskorúak, nők, osztatlan birtok több örököse és a nagyváradi püspökség volt. Összes szántóföldjét is 35 nagybirtokos adta bérbe. (A néhány kat. hold házikézelésben tartott területtől, amelyeket kert vagy egyéb speciális házi vagy luxusigények kielégítésére tartottak fenn, eltekinthetünk.) A birtokhoz tartozó hatalmas erdőségek azonban szinte kivétel nélkül házikézelésben maradtak. A szántóföldnek egészét 91 nagybirtokos adta haszonbérbe, és a 213 (5000 kat. holdnál több területet birtokló) nagybirtokos közül 76 egész birtokát házikézelésben tartotta.

Ezek az adatokon keresztül már pontosabban mutatkozik meg a nagybirtok saját tőkés gazdálkodásának és a földek haszonbérbe adásának kapcsolata és jelentősége. Egy teljesebb és részletesebb adatsor támasztja alá az 1895. évi

¹¹ *Scherer Pál*: A nagybirtok. Bpest. 1939. 279—280. l.

¹² Birtokukat egészben bérbeadó nagybirtokosok:

1. Desseffy Aurél ifj. gr. birtok	21 729	kat. hold
2. Nagyváradi püspökség birtok	11 446	” ”
3. Baldácsi báró prob. alapítványa	6 879	” ”
4. Zichy Aladár gr. birtok	6 743	” ”
5. Baltányi Lajos gr. birtok	6 309	” ”
6. Erdődy György gr. birtok	6 004	” ”
7. Pirch de Bihani Lajosné br. birtok	5 779	” ”
8. Festetich Sándorné gr. ifj. birtok	5 123	” ”
9. Bethlen György és Pál gr. birtok	5 110	” ”
10. Eszterházy Mária herceg birtok	5 060	” ”
11. Eszterházy Antal hg. birtok	5 671	” ”

Szántóterületük túlnyomó részét haszonbérbe adó földbirtokosok

Birtokos	Összes terület	Szántó	Haszonbérbeadott összes ter.	Haszonbérbe adott szántóföld	Házi kezelésben maradt szántóföld
Batthyány Strattman László hg.	22 844	10 954	13 481	10 339	—
Pécsi róm. kath. káptalan	19 208	5 992	10 664	5 906	86
M. kir. Mária Teréziánium alapítvány	16 458	7 137	8 840	7 137	—
Vigyázó Sándor gr. örökösei	15 815	7 368	12 709	7 206	—
Sopron város	15 653	1 715	1 651	—	Erdőségeit tartja 10 049 kat. hold
M. kir. tud.eg. alap	14 708	3 613	4 539	3 591	Erdőségeit: 8 979 kat. hold
Budapest székesfőv.	14 044	2 422	3 968	2 173	—
Tisza István gr. örökösei...	13 437	7 880	7 565	—	Néhány száz hold Geszten saját kezelésben
Széchenyi Aladár gr.	12 076	8 498	—	8 114	Görgetegen tartott meg összesen 342 kh-at
Mándy Sámuel és gyermek.	11 137	5 718	10 106	5 718	Erdőt tartottak meg
Szatmári r. k. kápt.	10 062	8 180	9 982	8 180	—
Wimpffen Simon gr.	8 895	3 499	4 977	3 115	3 733 kat. hold erdő és legelő
Forgách László gr. örökösei	8 355	5 018	5 399	4 764	2 476 kat. hold erdő
Széchenyi Manó gr.	7 994	4 554	5 912	4 522	—
Benyovszky Rezső	7 888	5 478	7 138	5 328	150 kh. szántó és mű- velés alá nem eső terület
Vigyázó Ferenc gr.	7 776	5 219	7 647	5 219	150 kh.
Nyíregyháza tv.	7 638	3 525	4 070	3 919	A teljes szántó 6 kh. kivételével haszon- bérbe adattak
Almássy Pál gr.	7 224	5 116	7 085	5 021	140 kh. kivételével az egész birtok haszon- kezelésben
Vigyázó S-né gr. örökösei .	7 152	5 771	4 803	4 095	A szántóf. túlnyomó többsége haszonbér- ben kezeltetett
Kiskunmajsa község	7 013	2 661	6 091	2 661	Az összes szántóföld haszonbérben
Serényi Béla gr.	7 005	1 977	4 388	1 966	11 kh. kivételével ha- szonbérben (nagy erdőter. 4526 kh.)
Baltányi István gr.	6 959	1 807	2 787	1 803	4 kh. kivételével ha- szonbérben (erdő ugyanakkor 3659 kh)

Szántóterületük túlnyomó részét haszonbérbe adó földbirtokok

Birtokos	Összes terület	Szántó	Haszonbérbe adott összes ter.	Haszonbérbe adott szántóföld	Házi kezelésben maradt szántóföld
Gyöngyös város	6 881	2 062	2 182	1 930	132 kh. (erdő 3253 kh)
Zselizszentjakabi apátság..	6 762	2 691	5 169	2 666	(tehát a szántó néhány hold kivételével haszonbérben)
Károlyi Lajos gr.	6 213	4 630	5 397	4 520	110 kh. (Vallajon maradt föld, kastély)
Zichy Ödön gr.....	6 148	2 737	3 445	2 464	270 kh. (nagy az erdő terület, 2155 kh)
Kassai rk. püspökség	5 834	2 546	3 081	2 131	—
Székesfehérvár th. v.....	5 787	3 028	3 123	2 873	50 kh. (erdő 1635 kh.)
Huszár Tibor	5 658	838	848	838	(4403 kh. erdő)
Zichy Nándor gr. örökösei .	5 635	3 229	4 710	3 162	Adonyban maradt kb. 68 kh. önkezelésben
Hevesi Andor és testvérei..	5 367	3 338	3 129	2 888	350 kh. (a többi erdő, 1092)
Hódmezővásárhely	5 228	1 279	1 806	1 155	—
Baja th. v.	5 020	3 759	3 822	3 688	—
Festetics Kálmán és Vilmos gr.	5 015	2 767	3 160	2 267	—

Teljesen öngazdálkodó nagybirtokok

Veszprémi káptalan	49 018 kh.
M. kir. állami ménesbirtok	48 461 " (kb. 48 kh.)
Zirci apátság	46 416 " (kb. 733 kh.)
M. kir. erdészeti kincstár	44 602 "
Frigyes kir. herceg	41 066 "
Egri rk. érsekség	40 269 " (kb. 798 kh.)
Pannonhalmi főapátság	36 376 " (kb. 85 kh.)
Magyar kegyes tanítórend	25 308 "
Szatmári rk. püspökség	23 345 "
Boncompagni Józsefné hg. és San Martino Henrik gr.	20 704 "
Eszterházy Pál gr. ifj.	19 052 "
Metternich Sándor és Klementina hercegnő	17 811 "
Tihanyi apátság	17 205 "
Felsőcsikéria, Kelebia és Tompa községek közvagyon	16 090 "
Apponyi Géza gr.	15 543 "
Nádasdy Ferenc gr.	15 347 "
Ferenc bajor kir. hg.	15 347 "
Dreher Jenő	15 185 "
Jankovich-Bésán Endre gr.	14 471 "
Széchenyi Andor Pál gr.	14 399 "
Andrássy Sándor gr.	13 883 " (kb. 335 kh.)
Nemes János gr. id.	13 567 "
Fould-Springer Jenőné br.	12 970 "
Széchenyi Bertalan	12 620 " (kb. 284 kh.)
Wenckheim Pál gr.	11 949 "

Solymosi Jenő br.	11 443 kh.
Pappenheim Szigfridné gr.	11 274 "
Károlyi József gr.	10 840 "
Klosterneuburgi kanonokrend	10 379 "
Eszterházy Pál id. gr.	10 304 "
Wenckheim József br.	10 167 " (kb. 250 kh.)
Hajdunánás közbirtokosság	9 977 "
Wenckheim László gr.	9 876 " (kb. 700 kh.)
Egri kat. papnevelde	9 711 " (kb. 53 kh.)
Jászóvári prépostság	9 559 "
M. kir. katonai törpeménes gazdaság	9 533 "
Berchtold Lipótné gr.	9 216 "
Dessewffy Emil	9 136 "
Cziráký László gr.	9 033 " (kb. 90 kh.)
Zalavári apátság	8 902 "
Budapesti központi papnevelde	8 874 "
Andrássy Mihály gr.	8 813 "
Kohner Adolf br.	8 734 "
Stirling Emil és tsai	8 583 "
Liebner József	8 570 "
Székesfehérvári rk. püspökség	7 931 "
Mezőgazdasági kenderipari rt.	7 889 " (kb. 143 kh.)
Wenckheim Dénes gr.	7 816 "
Lichtschein Dezső és Samu	7 780 "
Magyar Ált. Kőszénbánya rt.	7 755 " (kb. 16 kh.)
Weisz Manfréd br. örökösei	7 619 "
Pusztangyalházi közbirtokosság	7 575 "
Sennyei Miklós br.	7 438 " (kb. 253 kh.)
Almási Erzsébet István	7 413 " (kb. 102 kh.)
Tornyai Schosberger Dezső br.	7 256 "
Dessewffy Aurél gr. id.	6 842 "
Schwartz Lajos	6 835 "
Biedermann Dezső br.	6 815 "
Blaschkovits Aladár	6 805 "
Gerlicey Félix br.	6 674 "
Sváb Sándorné özv.	6 668 "
Teleki Tiborné	6 337 "
Majláth György gr.	6 273 "
Nagy György	6 193 "
Pécsi rk. székesegyház	6 191 "
Sváb János	6 010 "
Nagycenki cukorgyár rt.	6 005 "
Szluka István örökösei	5 785 "
Eszterházy László gr. id.	5 723 "
Zichy Ágost gr. örök.	5 565 "
Jankovich-Bésán József gr.	5 496 "
Pécsi rk. papnevelde	5 459 " (kb. 24 kh.)
Nagykőrösi erdőbirtokosság	5 408 "
Schwartz Gyula és neje	5 258 "
Nagykanizsa th. v.	5 228 "
Schwartz Gyula	5 077 "

mezőgazdasági statisztika és gazdacímtár adatai alapján tett több korábbi megállapításunkat a földek bérbeadásának mértékéről és szerepéről a magyarországi mezőgazdaságban. Az 1935. évi birtokstatisztika és gazdacímtár, azon keresztül, hogy lehetőséget nyújtott a különböző nagyságú és jellegű birtokcsoportok, valamint egyenként a legnagyobb birtokosok föld-bérbeadási tevékenységének a végigkísérésére, teljes számszerű fedezetét nyújtja annak a megállapításnak, hogy a haszonbérbeadás Magyarországon a nagybirtokosok többségének a saját tőkés gazdálkodás kialakításához kapcsolódott, annak volt alávetve. Ez a haszon-

бэрбедási тевэкенység а капиталиста газдálкóдásra áttérés nagy időszakában, а XIX. század utolsó évtizedeiben kialakult, akkor volt a legnagyobb szerepe, а XX. században lényegesebb változás már nem következett be, illetve annyi, hogy 1925-ig még valamelyest szélesedett ez а бэрбедási тевэкенység, 1935-ben azonban már csökkent.

Nines módunk, а paraszti birtokok бэрбедási mértékét is összevetni а корábbi évtizedekkel, azonban ha figyelembe vesszük аз иродалми források egyes szétszórt utalásait, аз Alföldön legalábbis, ezek бэрбедása аз első világháború után növekedett figyelemreméltóan.

А haszonбэрбедás ezirányú fejlődésének valamennyi meghatározó és befolyásoló tényezőit а tanulmány korántsem kívánta felvetni. Ezt mind а tanulmány keretei, mind аз eddigi kutatások eredményei nem is teszik lehetővé. További lépést jelentenek а problémakör megismerésében azonban azok а kutatások, amelyek а бэрбедотт területeket most már а бэрбеvevők oldaláról is részletesebben vizsgálják, és amelyeknek alapján bemutatathatjuk, hogy е бэрфóлдеken аз 1930-as években kik milyen gazdaságokat, milyen feltételek mellett alakítottak, s azokon hogyan газдálкóдtak, és ezek а gazdaságok milyen szerepet tölтөttek be а mezőgazdaság tőkés fejlődésének ebben а szakaszában.

Ю. ПУШКАШ

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНОЙ АРЕНДЫ В ВЕНГРИИ ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ СТАТИСТИЧЕСКИМ ДАННЫМ 1935 Г.

Резюме

Настоящее исследование автора охватывает только частично большую проблему земельной аренды. Одним из главных источников по этой теме являются статистические переписи (прежде всего за 1895 и 1935 гг.).

Автор отчасти по сопоставлению статистических данных 1895 и 1935 гг., анализирует изменения, которые произошли в результате капиталистического развития сельского хозяйства в структуре хозяйств. За истекших сорок лет между двумя статистическими переписями хотя пропорции соотношений хозяйств существенно не изменились, но некоторые сдвиги показывают с одной стороны прогресс в расслоении крестьянства, рост низших слоев, процесс концентрации земли в более крупных крестьянских хозяйствах, с другой стороны изменения показывают что одновременно с усилением расслоения, пролетаризации внутри крестьянства росла земельная площадь, находившаяся во владении всего крестьянства. Площадь громадных владений феодального происхождения по мере развития более интенсивного капиталистического ведения хозяйств сокращалась и в Венгрии.

После этого автор показывает на основе статистических данных размеры сдачи в аренду земель со стороны различных по величине и по характеру владений в государственном масштабе и по отдельным административным районам. На основе этих данных получается точная картина размеров сдачи в аренду земли со стороны отдельных групп владений. Чаще всего крупные владения, особенно владения с ограниченным оборотом практиковали сдачу в аренду. В территориальном отношении аренда больше всего была распространена на Большой Венгерской Низменности. На упомянутой территории крупные владения сдавали в аренду относительно большей части своих площадей чем за Дунаем. На Большой Низменности и крупные крестьянские хозяйства сдавали в аренду весьма большую часть своих земель.

Крупные арендаторы в первую очередь получали арендную землю от крупных владений особенно за Дунаем. Эти категории владений в немногом способствовали росту крестьянских аренд.

Сопоставление данных 1895 и 1935 гг., показывает, что спустя сорока лет вся площадь аренды в общем сократилась. Сокращение в первую очередь получилось за счет сокращения арендной площади крупных владений с ограниченным оборотом. В Венгрии сдача в аренду сложилась в период перехода к капиталистическому способу ведения хозяйства. Рамки аренды в 20 веке существенно не менялись.

J. PUSKÁS

L'AFFERMAGE DES PROPRIÉTÉS FONCIÈRES EN HONGRIE A LA LUMIÈRE DES DONNÉES STATISTIQUES DE 1935

Résumé

La présente étude s'associe aux recherches qui fouillent l'expansion et l'importance des fermages dans l'agriculture de la Hongrie capitaliste. Les relevés statistiques (au premier chef ceux de 1895 et 1935) en constituent un des principaux groupes de source.

Procédant à une comparaison entre les données statistiques de 1895 et 1935 l'auteur de l'étude se met à analyser les changements qui, à la suite de l'évolution capitaliste de l'agriculture, s'accomplissent dans la répartition structurale de l'économie. L'accroissement des couches inférieures, le morcellement des économies et le processus de concentration accusé par les exploitations paysannes plus considérables, modifications survenues au cours des quarante années écoulées entre l'établissement des deux relevés statistiques ne sont pas sans souligner — en présence des proportions relativement constantes de la répartition des exploitations agricoles — l'accélération observable dans la désagrégation de la paysannerie et accentuer d'autre part que l'étendue des terres possédées par l'ensemble de la paysannerie allait en augmentant par suite du changement accompli dans la stratification de la classe paysanne et par suite d'une progression accusée par la prolétarianisation. En raison du développement d'une exploitation capitaliste plus intensive l'étendue des *latifundia* féodaux présente, elle aussi, un décroissement successif.

Se fondant sur les données statistiques de 1895 l'auteur présente à l'échelle nationale et par municipalités la mesure de l'affermage des groupes de propriétés à étendue et caractère différents, procédé susceptible d'illustrer la proportion des terres affermées dans le cadre des différents groupes de propriété. C'étaient en premier lieu les grandes propriétés et les biens de main-morte qui avaient recours aux affermages. Pour ce qui est des régions de la Hongrie c'est dans la Grande Plaine que ce procédé devint le plus répandu. Dans cette région la proportion des affermages effectués par la grande propriété accusait une partie relativement plus notable qu'en Transdanubie. Dans la Grande Plaine l'étendue des terres paysannes affermées présente elle aussi une proportion saillante.

Les terres affermées par les grands domaines se répartirent en premier lieu entre les grands fermiers, ce qui prévaut en particulier pour la Transdanubie. Cependant ce processus de l'affermage ne favorisait que très peu la formation des baux paysans.

La comparaison effectuées entre les données des relevés dressés en 1895 et 1935 témoignent de la diminution de l'étendue des terres affermées. Cette diminution était due en premier lieu au décroissement présenté par l'étendue des terres affermées par la grande propriété ou par les biens de main-morte. L'affermage en Hongrie s'était développé dans la période du passage à l'économie capitaliste, affermage dont les cadres restèrent au cours du XXe siècle inchangés dans leur essence.